ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

अनुमानविनिर्णये चार्वाकमतपर्यालोचनम्

डॉ. दीपक-गराइः
सहायकाध्यापकः, संस्कृतविभागः, विजयनारायणमहाविद्यालयः
पश्चिमबङ्गः

प्रबन्धसारः

अवेदमूलकेषु दर्शनेषु चार्वाकदर्शनं प्राचीनतमम्। भारतीयदर्शनेषु चार्वाकदर्शनं व्यतीत्य प्रायः सर्वाण्येव दर्शनानि अनुमानं प्रमाणत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति। किञ्च पाश्चात्त्यदार्शनिका अपि अनुमानप्रमाणमङ्गीकुर्वन्ति। न केवलं दार्शनिका अपि तु जडवैज्ञानिका अपि अनुमानप्रमाणस्य साहाय्यं विना नैव अग्रेसर्तुं शक्नुवन्ति। तेन प्रत्यक्षप्रमाणानन्तरमनुमानस्यैव स्थानं प्रचक्षते। किन्तु चार्वाका हि प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः। अतस्तन्नये प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणम्। ते अनुमानप्रमाणं न स्वीकुर्वन्ति। तद्वादोऽयं यदिन्द्रियैरेव विश्वासार्हं ज्ञानमवाप्तुं शक्यम्। इन्द्रियजनितज्ञानमेव यथार्थज्ञानमस्ति। प्रत्यक्षं विहाय नेदं दर्शनं दर्शनान्तरमतान्यनुमानशब्दादीनि प्रमाणानि प्रमाणत्वेन मन्यते। पर्वतादौ पक्षे धूमदर्शनेन वह्नेः अनुमितिर्भवति तत्र पर्वतादिपक्षे वह्निः पूर्वतः विदित इति कथं ज्ञायते ? यतो हि धूमदर्शनानन्तरमेव वह्नेरनुमितिर्जायते। अतोऽत्र कथं सिद्धसाधनोद्भवः? अत्र तु चार्वाका एवं प्रत्यवतिष्ठन्ते- अनुमानं हि लिङ्गलिङ्गिपूर्वकं भवति। तच्च व्याप्तिज्ञानावलम्बि वर्तते। व्याप्तिश्चानौपाधिकसहचारनियमः, उपाधिश्च निश्चितसन्दिग्धभेदाद् द्विविधो मतः। साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः। यथा - वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम्। यत्र साधनाव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः। अनुमाननिरसने चार्वाकानामन्या अभ्युक्तिः- प्रामाण्यविदः हेतुं साध्याव्यभिचारिरूपेण साधयितुं वदन्ति यत् यो हेतुः उपाधिरहितः।[1] स साध्याव्यभिचारिहेतुः। अनौपाधिकत्वज्ञानं च न व्याप्तिज्ञाने हेतुः। अतः व्यापकत्वादिज्ञाने नान्योन्याश्रयः।[2] तेन उपाधिनैव साध्यं व्यभिचारि न वेति निरूपितं भवतीति।

कुञ्चीशब्दाः– अनुमानम्, प्रत्यक्षम्, व्याप्तिः, पक्षधर्मता, उपाधिः चेत्यादयः।

****

अवेदमूलकेषु दर्शनेषु चार्वाकदर्शनं प्राचीनतमम्। "अयं संसार एव आत्मनः क्रीडास्थलम्। नास्ति परलोकः। इदं शरीरमेव आत्मा। मरणमेव मुक्तिः। यावदस्मिन् देहे सन्ति प्राणास्तावत् सुखलाभाय प्रयत्नः कार्यः। न धर्मः पुरुषार्थः। मानवजीवने काम एव पुरुषार्थः" – इत्यादिकानां चार्वाकसिद्धान्तानां प्राचारोऽस्मिन् देशे चिरन्तनात् कालाद् दृष्टो भवति।

चार्वाकनामा कश्चिद् बृहस्पतेः शिष्य आसीत्। स मतमिदं प्रचारयामास इत्येतस्मात् कारणात् ते चार्वाका इति कथ्यन्ते इत्येतदपि केषाञ्चन कथनमस्ति। 'चार्वी'नामकस्य कस्यचन आचार्यस्याप्युल्लेखः काशिकावृत्त्यामस्ति। तेनानुमीयते यदुक्ताचार्यसम्बन्धान्मतमपीदं चार्वाकमतमित्येतामाख्यां भेजे।

---

[1] साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा यथा स उपाधिः।, भाषापरिच्छेदः,कारिकासंख्या-१३८

[2] तत्त्वचिन्तामणिः

चार्वाकदर्शनं 'बार्हस्पत्यदर्शनम'पि कथ्यते। श्रूयते यद् बृहस्पतिर्नाम कश्चिदाचार्यश्चार्वाकमतं प्रवर्तयामास। अत एव मतमिदं बार्हस्पत्यमतमिति प्रसिद्धम्।

भारतीयदर्शनेषु चार्वाकदर्शनं व्यतीत्य प्रायः सर्वाण्येव दर्शनानि अनुमानं प्रमाणत्वेनाङ्गीकुर्वन्ति। किञ्च पाश्चात्त्यदार्शनिका अपि अनुमानप्रमाणमङ्गीकुर्वन्ति। न केवलं दार्शनिका अपि तु जडवैज्ञानिका अपि अनुमानप्रमाणस्य साहाय्यं विना नैव अग्रेसर्तुं शक्नुवन्ति। तेन प्रत्यक्षप्रमाणानन्तरमनुमानस्यैव स्थानं प्रचक्षते। किन्तु चार्वाका हि प्रत्यक्षैकप्रमाणवादिनः। अतस्तन्नये प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणम्। ते अनुमानप्रमाणं न स्वीकुर्वन्ति। तद्वादोऽयं यदिन्द्रियैरेव विश्वासार्हं ज्ञानमवाप्तुं शक्यम्। इन्द्रियजनितज्ञानमेव यथार्थज्ञानमस्ति। प्रत्यक्षं विहाय नेदं दर्शनं दर्शनान्तरमतान्यनुमानशब्दादीनि प्रमाणानि प्रमाणत्वेन मन्यते। किञ्च, प्रमाणं वस्तुनियामकं भवतीति प्रमाणस्वभाव एव। एवं विश्लिष्य दृश्यते यद् अनुमानं कदापि वस्तुनियामकं न भवति। यतोऽनुमानेन वस्तुनः यन्निर्धारणं भवति तद्धि निर्धारितवस्तुनः सामान्यस्वरूपस्य निर्धारणमुत विशेषस्वरूपस्य निर्धारणमात्रमेव – एतदेव विचार्यविषयो भवति। वस्तुस्वरूपम् अनुमानेन निर्धारितं भवतीति सामान्यराद्धान्ते स्वीकृते तु तन्निर्धारणं कस्यापि प्रयोजनस्य साधकं न भवति। कारणं हि तन्निर्धारणस्य विषयीभूतः वह्निः पूर्वतः ज्ञात एव, तेनानुमानेन वह्निज्ञाने किं प्रयोजनं स्यात् ? अपि च, कृते तु अनुमाने सिद्धसाधनदोषः दुर्निवारः स्यात्। अत्रायं प्रश्नः समुदेति यत् यत्र पर्वतादौ पक्षे धूमदर्शनेन वह्नेः अनुमितिर्भवति तत्र पर्वतादिपक्षे वह्निः पूर्वतः विदित इति कथं ज्ञायते? यतो हि धूमदर्शनानन्तरमेव वह्नेरनुमितिर्जायते। अतोऽत्र कथं सिद्धसाधनोद्भवः? अत्र तु चार्वाका एवं प्रत्यवतिष्ठन्ते– अनुमानं हि लिङ्गलिङ्गिपूर्वकं भवति। तच्च व्याप्तिज्ञानावलम्बि वर्तते। व्याप्तिश्चानौपाधिकसहचार-नियमः, उपाधिश्च निश्चितसन्दिग्धभेदाद् द्विविधो मतः। साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचारनिश्चयाधायकत्वेन निश्चितोपाधिः। यथा – वह्निमत्त्वेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम्। यत्र साधनाव्यापकत्व-सन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशायकत्वेन सन्दिग्धोपाधिः। यथा – मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये शाकाद्याहारपरिणामजन्यत्वम् इति। अतो निश्चितसन्दिग्धरूपद्विविधोपाधिरहितसहचारसम्बन्धो व्याप्तिरिति। व्याप्तिसूचकवाक्यस्य सत्यता न प्रमाणसिद्धा अतो नानुमानमपि स्वीकरणार्हम्। यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निः, पर्वतोऽयं धूमवान् तस्मादत्र पर्वतेऽग्निरवश्यमेवास्तीत्येतां व्याप्तिमवलम्ब्य पर्वतस्याग्निमत्त्वं, यत् प्रमाणीक्रियतेऽनुमानेन येन, तदनुमानं तदा स्वीकर्तुं शक्यं यदा व्याप्तिसूचकवाक्यस्य सत्यता प्रमाणसिद्धा स्यात्। प्रत्यक्षानुमानोपामानशब्दादिप्रमाणैर्व्याप्तिर्न सिद्धेति चार्वाकाणामभिप्रायः। यानि यानि स्थानानि धूमाग्निमन्ति सन्ति किं तेषां सर्वेषामपि स्थानानां निरीक्षणं सम्भवं कदापि? प्रत्यक्षस्य सीमितत्वात् वर्तमानकालवर्तिनामेव धूमाग्निविशिष्टानां स्थानानां प्रेक्षणमपि सिद्धीभवितुं न शक्यं कुतः पुनर्भूतभाविस्थलानामीक्षणञ्च। तदुक्तं माधवाचार्येण सर्वदर्शनसंग्रहे -' **व्याप्तिपक्षधर्मताशालि हि लिङ्गं गमकम् अभ्युपगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः। व्याप्तिश्च उभयविधोपाधिविधुरः सम्बन्धः। स च सत्तया चक्षुरादिवन्नाङ्गभावं भजते किन्तु ज्ञाततया। कः खलु**

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

ज्ञानोपायो भवेत् ? न तावत्प्रत्यक्षम् । तच्च बाह्यमान्तरं वाऽभिमतम् । न प्रथमः । तस्य सम्प्रयुक्तज्ञानजनकत्वेन भवति प्रसरसम्भवेऽपि भूतभविष्यतोस्तदसम्भवेन सर्वोपसंहारवत्याः व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् ।'[3] इति ।

अनुमाननिरसने चार्वाकानामन्या अभ्युक्तिः- प्रामाण्यविदः हेतुं साध्याव्यभिचारिरूपेण साधयितुं वदन्ति यत् यो हेतुः उपाधिरहितः ।[4] स साध्याव्यभिचारिहेतुः । अनौपाधिकत्वज्ञानं च न व्याप्तिज्ञाने हेतुः । अतः व्यापकत्वादिज्ञाने नान्योन्याश्रयः ।[5] तेन उपाधिनैव साध्यं व्यभिचारि न वेति निरूपितं भवतीति ।

तेनात्र स्पष्टं यत् यः साध्यव्यापकस्तथा हेतोरव्यापकः स उपाधिरिति । तदुपाधिसत्त्वे हेतुः साध्यस्य व्यभिचारिरूपेण निरूपितो भवतीति अनुमानप्रामाण्यवादिनां राद्धान्तः । उपाधिश्च द्विविधो मतः – सन्दिग्धो निश्चितश्चेति । तेन उपाधौ संशयो जायते चेत् तत्र हेतुः साध्यनिर्णायको न भवतीति ।

अत्र चार्वाकास्तु एवं प्रत्यवतिष्ठन्ते यत् उपाधिरस्ति न वेति निश्चयोपायो नास्ति, यतो हि अनुमानप्रामाण्यवादिनां नये प्रत्यक्षे अविषयीभूतवस्तु एव नास्तीति तु न स्वीकुर्वन्ति । तेन तेषां नये प्रत्यक्षायोग्यपदार्थस्य विद्यमानत्वात् अतीन्द्रियोपाधेरपि सम्भावना स्यादेव । अप्रत्यक्षोऽपि तदभावोऽस्तीति स्वीकाराद् अनुमानप्रामाण्यमेव तन्मते असिद्धं स्यात् । अतः उपाधिनिरसनपूर्वकहेतौ व्याप्तिनिश्चयसम्भावनाया असत्त्वात् कस्मिन्नपि स्थलविशेषे अनुमानं न भवतीति । यदि तेऽनुमानप्रामाण्यविदः अनुमानेनैव हेतुमेव साध्याव्यभिचारिरूपेण निरूपयितुमुद्यता भवन्ति तर्हि तत्रापि प्रश्नः स्यात् – यदनुमानेन ते हेतुं यथार्थहेतुरूपेण निरूपयिष्यन्ति, पुनः तेनैव हेतुना प्रकृतसाध्यम् अनुमातुम् अभिलाषिणः भविष्यन्ति, तत्र च स्थले तदनुमानं कथं सम्भवेत् ? यतो हि तदनुमानेऽपि हेतोरुपाधेरभावनिश्चयोऽपि आवश्यकः । परं तत्र तत्सम्भवे नास्त्युपायः । अतः प्रत्यक्षेण उपाधेरभावनिश्चयो न निर्धारणीयः, पुनः अनुमानेनापि तन्निर्धारणे सम्भावना नास्ति । अन्यानि प्रमाणानि तु अनुमानसापेक्षाणि इति कृत्वा तत्प्रसङ्गोऽपि नास्ति । तेन च अनुमानमपि कस्मिन्नपि स्थलविशेषे न सम्भवेत् । अत्र निष्कृष्टार्थस्तु , कुत्रचिद् अपि स्थले यदपि साध्यम् अनुमातुं तत्राभिमतहेतौ साध्यस्य व्यभिचारः संशयश्च अनिवार्य एव । अत्र दृष्टान्तरूपेण वह्निधूमयोरनुमानमुल्लिख्यते । तत्स्थले धूमेन हेतुना वा वह्निरूपसाध्यस्य अनुमानमेव प्रतिवादिनामभिमतम् । किन्तु धूमोऽस्ति इति कृत्वा वह्निरपि अवश्यं स्यादिति धूमवह्न्योः नियतसम्बन्धो वर्तते इति निश्चयः कथं स्यात् ? अनन्तकाले तथा अखिलविश्वे नियतस्यास्य व्यभिचारो न स्यात् इति कथं वक्तुं शक्यते ? किञ्च सर्वकाले तथा सम्पूर्णविश्वे केनापि तत्प्रत्यक्षीकृतं वा ? अपि च, तादृशानु- सन्धानमपि अशक्यमेव । अत एव धूमे वह्नेः व्यभिचारसन्देहसम्बन्धः न कदापि परिवर्जनीयः । अतः धूमेन वह्नेरनुमानमपि न कर्तव्यम् । एवं रीत्या चिन्त्यते चेत् सर्वत्रैव अनुमानप्रामाण्यं निराकृतं स्यादिति चार्वाकाः ।

---

[3] सर्वदर्शनसंग्रहः-पृष्ठा-९-११

[4] साध्यस्य व्यापको यस्तु हेतोरव्यापकस्तथा यथा स उपाधिः ।,भा.परि.का-१३८

[5] तत्त्वचिन्तामणिः

किञ्च, अनुमानं लोकव्यवहारसाधकमित्येतदपि न चार्वाकाः सहन्ते। तेषां कथनमेतद् यल्लोकव्यवहारप्रयोजनेनापि न तदपेक्ष्यते। सम्भावनयैव तद्गतार्थत्वात्। सम्भावनया संसारस्य सर्वेऽपि व्यवहाराश्चलितुं शक्नुवन्ति। सम्भावनावशादेव मानवस्तत् तत् कर्मणि प्रवर्तते। सम्भावनैव तं जीविकादिनिमित्तेनोद्योगे प्रवर्तयति। सम्भावनैव संसारमिमं वर्तमानं तस्मिंस्तस्मिन् वैज्ञानिकानुसन्धाने नियोजयन्ती दृग्गोचरीभवति। अतः सम्भावनया कार्यं लोकस्य चलितुमर्हति , नानुमानपेक्ष्यते।

चार्वाकमतखण्डनम्

परन्तु चार्वाकानां मतमिदं प्रायेण सर्वैरेव दार्शनिकैः तिरोहितम्। विविधाकाट्ययुक्तिभिस्तन्मतं खण्डितम्। तत्र बौद्धानां युक्तिस्तावत् - **"यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात्तं प्रति ब्रूयात् - अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा ? न प्रथमः। अशिरस्कवचनस्योपन्यासे साध्यासिद्धेः। 'एकाकिनी प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेत्' इति न्यायात्। नापि चरमः। अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रुवाणेन वचनप्रमाणमनभ्युपगच्छता त्वया स्वपरकीयशास्त्रे प्रामाण्येनोपगृहीतस्य वचनस्योपन्यासे मम माता वन्ध्येतिवद्व्याघातापातात्''**[6] इति। अत्रायमाशयः - पर्वतो वह्निमानित्येतावन्मात्रं धूमवत्त्वादित्यादिवाक्य-रहितं यदुच्यते तदशिरस्कम्। पर्वतो वह्निमानित्युक्ते कुत इत्याकाङ्क्षायां तन्निर्वर्तकं यद्धूमत्त्वादित्यादिवाक्यं तदाकाङ्क्षाशामकत्वाच्छिरोभूतमिव भवति। साधनोपन्यासपक्षे च तदेव वचनं प्रमाणत्वेन उपन्यस्तमित्यङ्गीकर्तव्यम्। वचनं प्रमाणं च शाब्दं प्रमाणम्। त्वया तु प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणं नानुमानादिकमिति ब्रुवता शाब्दमपि न प्रमाणत्वेन स्वीक्रियते तद्विरुद्धं च वचनं प्रमाणमुपन्यस्यत इति व्याघातः। यथा माता बन्ध्येत्युक्ते माता चेन्न बन्ध्या, बन्ध्या चेन्न माता। मातृत्वबन्ध्यात्वयोर्विरोधात्। तथा अनुमानादिकं प्रमाणं न भवति इत्युक्ते अनुमानादिकं प्रमाणं न भवति चेदेतद्वचनमपि न प्रमाणं स्यात्। वचनं प्रमाणं चेदनुमानादिकं प्रमाणं स्यादिति।

अत एव सांख्यैरपि चार्वाकानां मतमिदं खण्डयद्भिरुक्तं -**'नाऽनुमानं प्रमाणमिति वदता लौकायतिकेनाऽप्रतिपन्नः सन्दिग्धो विपर्यस्तो वा पुरुषः कथं प्रतिपद्येत? न च पुरुषान्तरगता अज्ञानसन्देहविपर्ययाः शक्या अर्वाग्दृशा प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तुम्। नापि प्रमाणान्तरेण, अनभ्युपगमात्। अनवधृताऽज्ञानसंशयविपर्यासस्तु यं कञ्चन पुरुषं प्रति वर्तमानोऽनवधेयवचनतया प्रेक्षावद्भिरुन्मत्तवदुपेक्ष्येत। तदनेनाऽज्ञानादयः परपुरुषवर्तिनोऽभिप्रायभेदाद् वचनभेदाद् लिङ्गादनुमातव्याः, इत्यकामेनाप्यनुमानं प्रमाणमभ्युपेयम्।'**[7] इति।

अत्रायमाशयः- आचार्यवाचस्पतिमिश्रेण तत्प्रसिद्धसांख्यतत्त्वकौमुद्याम् अनुमानप्रामाण्यम् आलोचयता चार्वाकान् प्रति उपहासः कृतो विविधयुक्तिभिश्च तेषां मतानि खण्डितानि। तेनोक्तं यद् ये तु अनुमानप्रामाण्यं नाङ्गीकुर्वन्ति ते हि कथं मिथो वाचा प्रलपन्ति? यतो हि अपरं किमपि बोधयितुं जिज्ञासोः मनोगताभिप्रायम् अवगत्यैव तस्मै उत्तरं प्रदातव्यम्। येन सह वार्तालापः प्रचलति, स श्रोता वक्तुः वाक्यं श्रुत्वा यदि प्रकृतार्थं न गृह्णाति अथवा तत्सम्बन्धे यदि तन्मनसि कश्चित् सन्देहो जायते अथवा विपरीतार्थं गृह्णाति, तथा सति वक्ता तेन श्रोत्रा

[6] सर्वदर्शनसंग्रहः, पृष्ठा- २८-२९

[7] सांख्यतत्त्वकौमुदीयकारिका-५ व्याख्याप्रसङ्गे,पृष्ठा-६४

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सह प्रकृतविषये आलोचना कर्तुमेव न शक्यते। अतः श्रोतुः वाक्यात् तन्मनसः भावं स्पष्टतया अवगत्य वक्ता स्वाभिव्यक्तिं प्रकाशयति – इति स्वाभाविकनियमः। तस्मिन् स्थले श्रोतुः वाक्यं श्रुत्वैव वक्ता तन्मनोभावमनुमिनोति इति अवश्यमेव स्वीकार्यम्। किन्तु चार्वाकानां नये प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणस्याविद्यमानत्वात् श्रोतुः मनोगताभिप्रायं निर्धारयितुमशक्यं स्यात्। अत एव यतो हि चार्वाकाः अपरं बोधयितुं प्रवृत्ताः तस्मात् अवश्यमेव स्वीकरणीयं यत् ते श्रोतुः मनोगताभिप्रायमुपलब्धवन्तः, पुनश्च श्रोताऽपि तेषामभिप्रायमवगमिष्यतीति विश्वासोऽपि चार्वाकानामस्ति। अत्र स्थले मिथो मनोगतभावस्य अवगतिः अनुमानव्यतिरेकेण न सम्भवत्येव। अतः अनिच्छन्तोऽपि चार्वाका अनुमानस्य प्रामाण्यमुररीकुर्वन्ति एव।

किञ्च, चार्वाकाः अनुमानप्रामाण्यं निराकुर्वन्तः निश्चयेन स्वानुकूलं युक्तिं प्रदर्शितवन्तः। विचारे तु युक्त्या वाक्यप्रयोगो न क्रियते चेत् स्वमतस्थापनं परमतखण्डनञ्च न भवति। अतः प्रतिवादिना सह विचारे प्रवृत्ताः सन्तः चार्वाकाः निश्चयेन वाक्यप्रयोगं करिष्यन्ति, तद्धि एवं भूयात् यत् 'अनुमानं न प्रमाणम्, अनुमानग्राहकव्याप्तिज्ञानासम्भवात्' इति। स्थलेऽस्मिन् सूक्ष्मतया चिन्त्यते चेत् ज्ञायते यत् चार्वाकैरपि अज्ञातानुसारम् अनुमानप्रामाण्यं स्वीकृतं, यतो हि 'अनुमानं न प्रमाणम्' इति कथने तु प्रतिवादिनः न निरस्ताः स्युः, अतस्तदनुकूले युक्तयोऽपि प्रदर्शनीया भवन्ति। अत्र स्थले तु चार्वाकप्रदर्शितयुक्तयः अनुमानाप्रामाण्यसाधन-सहायका इति चार्वाकैरपि स्वीक्रियते। काऽपि युक्तिर्यदि न प्रदर्शिता भवति तर्हि स्वाभिप्रेतसाध्यसिद्धिरपि न भवति, अपि चानुमानप्रामाण्यं खण्डयन्तः चार्वाकाः तत्प्रामाण्यखण्डनरूपसाध्यसिद्ध्यर्थं यद्धेतुं प्रदर्शयिष्यन्ति, तत्किमनुमानं न? अत्र कारणं हि चार्वाका एतदेव वदन्ति यत् 'अनुमानं न प्रमाणम्' इति। अत एवात्र प्रामाण्यं हि साध्यं, तदनुकूले यत्कथयिष्यन्ति तदेव हेतुरूपेण उपन्यस्तं स्यात्। कस्मिन्नपि स्थले अनुमानप्रामाण्यं नास्तीति कथयितुं तु चार्वाकाः अनुमानमाश्रित्यैव वदिष्यन्ति। तेन चार्वाकमतमिदं 'मम माता बन्ध्या' इतिवत् व्याघातदोषदुष्टं स्यात्।

एवं चार्वाका हि अनुमानविषये स्वाभिमतं प्रदर्शयन्ति। तेषाञ्चाभिमतं स्वस्वाकाट्ययुक्तिभिः प्रायः सर्वैरेव दार्शनिकैः खण्डयद्भिरनुमानप्रामाण्यं प्रतिष्ठापितम्।

सहायकग्रन्थसूची

- अन्नंभट्टः। (१४१०)। *तर्कसंग्रहः* । गोस्वामी नारायणचन्द्रः (सम्पा०)। कोलकाता : संस्कृत पुस्तक भाण्डार ।
- कणादः। (१३१३ वङ्गाब्दः)। *वैशेषिकदर्शनम्* (श्रीपञ्चाननभट्टाचार्यकृतपरिष्कारटीकाश्रीशङ्कर-मिश्रकृतोपस्कारटीकोपेतम्)। श्रीपञ्चानन-भट्टाचार्यः (सम्पा०)। कोलकाता : वङ्गवासी इलेक्ट्रोमेसिन प्रेस।
- गौतमः। (१९८४)। *न्यायसूत्रम्* (वात्स्यायनभाष्यसहितम्, उद्योतकरवार्तिक-सहितम्)। महामहोपाध्यायगङ्गानाथझा (सम्पा०)। दिल्ली : मोतीलालवनारसीदासः।
- गौतमः। (१९८५)। *न्यायदर्शनम्* (वात्स्यायनभाष्यसहितम्, उद्योतकरवार्तिक-

ISSN : 2583-2271
Vol. - 5, No. 1: 2025

सहितम्, विश्वनाथवृत्तिसहितञ्च)। तारानाथ-न्यायतर्कतीर्थः, अमरेन्द्रमोहनतर्कतीर्थः (सम्पा॰)। नवदेहली : मुन्सीराममनोहरलाल-पाब्लिशार्स् प्राइभेट्।

- विश्वनाथन्यायपञ्चाननः। (१९५१)। *कारिकावली* (मुक्तावली-दिनकरी-रामरुद्री-समेता)। हरिरामशुक्लः (सम्पा॰)। बनारस : चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस।
- जयन्तभट्टः। (१९८२)। *न्यायमञ्जरी* (खण्डः१-३)। शास्त्री, गौरीनाथः (सम्पा॰)। वाराणसी : संपूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः।
- एन.एस., रामानुजताताचार्यः। (२००५)। *शाब्दबोधमीमांसा* (१-४)। नवदेहली : इन्स्टिटट्युट् फ्रेञ्च डि पाण्डिचेरी।
- माधवाचार्यः। (१४१५ वङ्गाब्दः)। *चार्वाकदर्शनम्*। भट्टाचार्यः, अमितः (सम्पा०)। कोलकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारम्।
- माधवाचार्यः। (१९९८)। *सर्वदर्शनसंग्रहः* (प्रकाश-हिन्दीभाष्योपेतः)। शर्मा, उमाशंकरः (सम्पा.)। वाराणसी : चौखम्बा विद्याभवन।
- माधवाचार्यः। (१३९४ वङ्गाब्दः)। *चार्वाकदर्शनम्*। भट्टाचार्यः, पञ्चाननः (सम्पा०)। कोलकाता : संस्कृत-पुस्तकभण्डारम्।
- फणिभूषणतर्कवागीशः। (२०१४)। *न्यायदर्शन* (प्रथमखण्डः)। कोलकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्कत-पर्षत्।
- विश्वनाथन्यायपञ्चाननः। (१३६९)। *भाषापरिच्छेदः*। पञ्चानन-भट्टाचार्यः (सम्पा०)। कलिकाता : संस्कृत-पुस्तक-भाण्डारम्।
- भट्टाचार्यः, सुखमयः। (२००६)। *पूर्वमीमांसा दर्शन*। कोलकाता : पश्चिमवङ्ग-राज्य-पुस्तक-पर्षत्।
- भट्टाचार्यः, विश्वबन्धुः। (१९९३)। *अनुमान चिन्तामणि*। कोलकाता : यादवपुरविश्व-विद्यालयः।
- *धितालः, विश्वनाथः*। (२०११)। *तर्कसंग्रहसर्वस्वम्*। वाराणसी : श्रीदक्षिणामूर्ति-मठ-प्रकाशन।